

A szocialista nevelésügy két képi hangsúlya

Az 1960-as és '80-as évek magyar pedagógiai szaksajtójában

A modern történelemtudomány mentalitástörténeti vizsgálatai révén előtérbe került antropológiai irányultságú kérdések az ember individuumának kapcsán körvonalazódnak. Az ember személytelen, diszciplinárisan hagyományosan megközelíthetőbb oldalának leírásából, a különböző társadalmi csoportok képéből összefüggések gazdag tárházát alkották meg a különböző társadalomkutatók, kevesebb tér jut azonban annak a kutatásnak, amelyben a közösség személyiséget meghatározó, illetve a személyiség önmeghatározó eljárásairól, öntudatának kifejtéséről esik szó (Gurevics, 2003).

Antropológiai kutatások folynak arról, hogy miként határozza meg a társadalom az intézményes tudásátadás színterét, miként képviselteti abban saját magát, továbbá milyennek látja (és láttatja) a benne résztvevőket. Dolgozatunk a pedagógiai tér egyetlen helyszínére, az iskolai tér osztályterére, illetve a tér egyik szereplőjére, a gyermekre fókuszál, mégpedig úgy, hogy a tér és a gyermek képi megjelenítését vizsgálja, forrásul a szocialista nevelésügy szaksajtóját választva. Abból az időszakból, amikor Magyarországon nem csupán elfogadásra talált a szovjet államrendszer, hanem a szovjet minta nyomán kialakuló hazai szocializmust s az azt képviselő pedagógiát is megtapasztalhatták az állampolgárok.

A pedagógiai tér

A pedagógiai intézmények építményeivel, az iskola architektúrájával, téri elképzeléseivel, a térszervezés és a pedagógiák szoros együtt járásával néhány évtizede mind a nemzetközi, mind a hazai tudomány intenzíven foglalkozik, s e problémakör, túl a történeti vizsgálatokon, az összehasonlító neveléstudomány részévé kezd válni. Az 1990-es években a tudásfejlesztő iskola helyett a képesség és gondolkodás fejlesztését szorgalmazó EARLI kutatóinak beszámolóit, majd a térszervezéssel kapcsolatos okfejtések révén emelkedett az érdeklődés a tanítás tere iránt (Jelich és Kemnitz, 2003; Kemnitz, 2001; Géczi, 2006a; Hercz és Sántha, 2009; Sanda, 2008). Vizsgálatunk e törekvések jegyében használ olyan – a kulturális antropológia térfogalmaival könnyen azonosítható – térfogalmakat, mint a pedagógiai tér, az ideális pedagógiai tér, az iskolai tér és a pedagógiai architektúra.

Jelen tanulmány egyik tárgya: a pedagógiai tér. Annak is csupán egyetlen formája, az iskolai tér, mégpedig amely képek révén többnyire megjelent az 1960-as évek magyar pedagógiai szaksajtójában: az osztálytér. Ennyiben tehát a három lehetséges antropológiai tér közül kevésbé foglalkozik az első antropológiai térként ismert jelenséggel: az ember testét határoló ruházattal, öltözettel, eszközökkel, s ugyancsak kiesik vizsgálata közvetlen tárgyából az iskola intézményét magába foglaló kultúrtáj, amely már a harmadik antropológiai tér egyik rétege.

Ugyan e terek elemei is feltűnnek a pedagógiai folyóiratok különböző illusztrációtípusain, de közülük csak némelyik épül be a térszimbolizációba, mint például a tanár attribútumaként megjelenő ruházat vagy az egykor oly szívesen használt mutatópálca (Géczi, 2008).

A gyermekkép

A gyermekképet vizsgáló kutatások többsége a világgépet, az emberképet és a műveltségeket elkülönítve, illetve a gyermekképet az emberkép felnőttképétől elhatárolva ragadja meg. Néhány esetben, a régebbi korok antropológiai sajátosságainak tanulmányozásakor, a képek közötti kapcsolattrendszer is körvonalazódik.

Hazánkban a gyermekkép történelmi bemutatásával több monográfia (Szabolcs, 1999; Pukánszky, 2001) és tanulmánykötet (Pukánszky, 2000, 2003) foglalkozott. Ezek az írások a szocialista pedagógiában megjelenő gyermekképet s e gyerekkép változásait tárják fel. A

kevés vonatkozó írás közé tartozik Kéri Katalin (2003), Kis-Molnár Csaba és Erdei Helga (2003), Sáska Géza (2004), illetve Géczi János (2006b) néhány közleménye. Kéri Katalin a *Nők Lapja* és az *Óvodai Nevelés* tartalomelmzésen alapuló bemutatásával, Géczi János pedig a szocialista gyermekfelfogás ikonográfiai megjelenítésével foglalkozott a *Köznevelés* című folyóiratban.

Valamennyi bemutatott iskolában a centrális pedagógiai tér az osztályterem. Az osztályteremhez vezető közlekedők révén könnyen el lehet jutni a kiegészítő terekhez: ezek közül egyetlenegy alkalommal sem mutatták be a feldolgozott lapok a mosdókat, WC-eket, egyéb mellékhelyiségeket, annál többet az építészeti tanterem- vagy folyosó-kinézetű könyvtárat, a jól felszerelt, de zsúfolt szertárakat, a tanári, illetve igazgatói irodákat.

Ikonográfiai eljárás

A neveléstörténeti-ikonográfiai kutatás módszerei egyéb diszciplínák ilyen irányú gyakorlatából származnak; a képelemzés-értelmezéshez főként a művészettörténet, a társadalomtörténet és a vizuális művészetek járultak hozzá. Vizsgálatunk során elsőként elkülönítettük a fényképeseti eljárással készült dokumentumképeket és a művészeti nevelést szolgáló (többnyire képzőművészektől származó) illusztrációkat. A későbbiek során kizárólag a fényképek elemzésére

vállalkoztunk. E képek szerzőinek többsége ismeretlen, másoké, mivel az MTA fotósai, ismert vagy azonosítható, s akadnak olyanok is, amelyeket az egyes közlemények szerzői állítottak elő.

A képek elemzéséhez a korszak történetéhez kapcsolt személyes, illetve másoktól szerzett ismereteink jelentik a háttértudást. A képi közlés leírása az alábbi algoritmus alapján történt:

(a) a kép előállításában szerephez jutó szakemberek feltárása (a felvétel készítője, szerkesztő, képszerkesztő, szerkesztőségi felügyelet, kiadó stb.), a kép adatolása;

(b) a képi elemek azonosítása (helyszín, tárgyi elemek, részt vevő emberek, antropológiai teret képező dolgok);

(c) a képen bemutatott jelenség, tevékenység, cselekvés tárgyszerű rögzítése, leírása;

(d) az előismeretekkel azonosítható, a felvételeken megragadható szimbólumok leírása;

(e) a képi közlemény jelentéssíkjainak, együttesének kibontása;

(f) a képi közleményhez társult nyelvi elemek, tipográfiai jegyek bemutatása, az általuk kitett hangsúlyok számbavétele;

(g) a laptestekben képviselt, ugyanakkor a lap megjelenésekor a társdalomban, a lap olvasóiban is meglévő konnotációk megnevezése, amelyek a dokumentumfotók észlelésekor hathattak a nézőkre;

(h) s lehetséges megközelítések közötti, ikonológiailag/ikonográfiailag ellenőrizhető eljárásokon alapuló döntés; a valósághű fénykép és a meta-jelentések megjelenítése.

A források: a képes neveléstudományi és pszichológiai lapok

Elemzésre a szocialista pedagógia 1960–1980 közé eső szakaszainak a szaksajtóját választottuk, annak is azon részét, amely a különböző műfajú közleményei között képeket, illetve illusztrációkat tartalmaz. A vizsgált, iskolaügyet megjelenítő pedagógiai kiadványok a következők: *A Tanító*, *Köznevelés*, *Óvodai Nevelés*. A nagy példányszámban megjelent nyomdatermékek közül azokat a képeket és tanulmányokat vetettük tüzetesebb vizsgálat alá, amelyek az osztálytérrel, a gyermek megjelenítéséről, illetve az iskoláztatásba került gyermek jellegzetességeiről referálnak.

E kiadványok mindegyikéről elmondható, hogy az oktatáspolitikai felügyelete alatt álltak, hiszen mindegyik folyóiratban megtalálható a „...Minisztérium folyóirata” kitétel.

Elemzésünk tárházává vált az *Úttörővezető* című folyóirat is, amely mind szöveg-, mind képi világában bőségesen számot ad a korabeli gyermekvilágról. Választásunkat befolyásolta az a tény, hogy a lap célközönsége, a címből következően is, az úttörő korú gyermekek fiatal és felnőtt korú nevelői közé tartoztak; feltételezzük, hogy olyan kútforra találtunk, amely releváns tényekkel rendelkezhet a gyermek ábrázolásának tekintetében.

Óvodai Nevelés (1948/1953-)

Az *Óvodai Nevelés* a Művelődésügyi Minisztérium folyóirata, 1953-tól adják ki, a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete által 1948-ban alapított *Gyermeknevelés* jogutódjaként (Báthory és Falus, 1997, III. 92.). A folyóirat felelős szerkesztője Kovásznai Józsefné.

Az *Óvodai Nevelés* néhány ezres példányszámban megjelentetett tudományos-ismetterjesztő havi periodika, az ötvenes években a szovjet mintát követő gyermekszemlélet nyílt propagátora. A cikkek tudományosnak szánt jellegéről referál, hogy a tanulmányok végén irodalomjegyzék, az egyes lapok alján jegyzetapparátus található.

A tanító munkája (1963–1968), A tanító (1969–1991)

A *Pedagógiai Lexikon* (Báthory és Falus, 1997) szócikkírója szerint a periodika az alsó tagozatos nevelők szaklapja. 1963–1968-ig *A tanító munkája*, majd 1969–1991-ig *A Tanító* címmel jelenik meg. A Művelődési Minisztérium módszertani folyóirata. A szerkesztő bizottság elnöke: Kálmán György (1968–1976), majd Munkácsy Gyuláné (1981), illetve Kelemen Elemér (1987–1990). A lap felelős szerkesztője Szabó Ödönné (1963–1974), majd Kerényi Jánosné (1974–1991). A szerkesztőbizottság tagjai között található Majzik Lászlóné, aki a Fővárosi Neveléstudományi Intézetben a pedagógia előadója (1945–), a Budapesti Pedagógiai Főiskola pedagógiatanára (1948–), a Pedagógiai Tudományos Intézet munkatársa (1954–), az Országos Pedagógiai Intézetben főiskolai tanár (1962–) (Nagy, 1978, III. 97.).

Köznevelés (1945-)

A *Köznevelés* mindenekelőtt politikai, oktatáspolitikai funkciót tölt be az erősen propagandisztikus és internacionalista szemléletet érvényesítő neveléstudományi szaksajtó

táborában. Ezt igazolja a periodika alcíme is: *Oktatáspolitikai Hetilap*. Gyakorlatilag a vizsgált időszakban a magyar (oktatás)politikai élet valamennyi hangsúlyos szereplője megnyilatkozik, akár interjú formájában, akár közleménnyel, esetenként pedig egy-egy politikai beszéd szó szerinti közlésével (például: *Pozsgay*, 1981; *Aczél*, 1988). A párt-kongresszusok és egyéb politikai fórumok történéseinek és döntéseinek közlése is a lap kötelességei közé tartozott.

Úttörővezető (1956, 1958–1990)

Az *Úttörővezető* című periodika az előző kiadványokhoz képest sajátos helyet foglal el a neveléssel foglalkozó szocialista szaksajtó erőterében, hiszen a közösségi nevelés színterével, az úttörők és úttörővezetők tanításával, oktatásával foglalkozik. Erre a belső borítón található „A Magyar Úttörők Szövetségének lapja” kitétel is utal.

Az *Úttörővezető* ideológiai és propagandaközvetítő lapként funkcionál, ezért elmondható, hogy leginkább mozgalmi ismeretterjesztő jellegű. Még akkor is, ha időnként vezető neveléstudományi szakemberek nyilatkoznak benne – Vastagh Zoltán, Kozma Tamás, Kozéki Béla, Dombi Alice. A szakértők feladata abban merül ki, hogy a „kemény” tudományos tényeket az uralkodó ideológiától átitatva „lággyá”, az úttörők és úttörővezetők számára (is) fogyaszthatóvá tegyék. Ezen a ponton megállapítható, hogy az eddig vizsgált lapok közötti hierarchiát tekintve az *Úttörővezető* a leginkább ideologisztikus-propagandisztikus újság, és egyben ez a nyomtatvány az, amelyik tudományos szempontból a legalacsonyabb színvonalú (*Géczi és Darvai*, 2009).

Az iskolai tér

Amíg az iskolaépítészet architekturális kérdésekkel foglalkozik, a teret berendező, a nevelés-oktatásban használatos tárgyakat a közösségi térbe beemelő szakemberek nyilvánvalóan szembetalálják magukat azzal, hogy mi láthatja el e terek reprezentálását, másként mondva: a terek mely szimbólumokkal uralhatók. Hogy ez a kérdés komolyan felvetődött, arra példa egy illusztráció: 1960-ban, a *Köznevelés* egyik belső borítóján, neveléstörténeti illusztrációként jelenik meg egy 19. századi rézkarc. A *Köznevelés* eddig is, a későbbiekben is gyakorta él a múlt és a jelen összevetésével, e kép is e tendencia bizonyítéka.

A második és harmadik antropológiai teret ábrázoló grafikán a vidéki iskola szellemiségére, kettős funkciójára az épület előtt álló kereszt s az iskola udvarában magasodó harangláb utal. Hasonló erősségű jelekre van szüksége a szocialista pedagógiának is – de vajon melyek válnak központi szerepűekké?

Amíg a vizsgált időszakban az *Óvodai Nevelés* illusztrációi alapján az ember – többnyire az óvodás és a gondozónője – testi megjelenési formáinak enciklopédiáját képes az ikonográfia iránt érdeklődő kulturális antropológus összeállítani, *A Tanító* olvasói számára feltárul, hogy az iskolai tér szervezésében milyen szerephez jut a pedagógus, s miféle módokon fejti ki pedagógiai hatását. *A Tanító* képein a gyermekekkel körbevett tanár áll a centrumban, aki, mindenekelőtt a testével, egyben a pedagógiai tér uralója. A téri elemek mindegyike a biztonsággal birtokolt, hatásos eszközzrendszer funkcióval bíró része. A tanítást-tanulást szolgálja valamennyi: vagy úgy, hogy annak értékét hangsúlyozza, vagy pedig használójának kivételes értékeire figyelmeztet.

A *Köznevelés* vizuáliai, ha alacsony számúak is, az iskolatér, az iskolai térelrendezés, az iskola architektúráját összetett módon jelenítik meg. Ez a periodika egyedülálló a képi bemutatásban: a merev-hivatalnokai iskola- és tanárképtől a bensőséges intézmény, a megértő-szerethető tanárkép irányába változik.

1. ábra. Pusztai iskola. Egykori rézkarc (A magyar nevelés történetéből 5.) Köznevelés, 1960, 5. első belső borító.

2. ábra. Az osztályterem 1960-ban. Czabán Samu téri általános iskola. Szépítési verseny. Köznevelés, 1960, 13. hátsó borító

Valamennyi bemutatott iskolában a centrális pedagógiai tér az osztályterem. Az osztályteremhez vezető közlekedők révén könnyen el lehet jutni a kisegítő terekhez: ezek közül egyetlenegy alkalommal sem mutatták be a feldolgozott lapok a mosdókat, WC-eket, egyéb mellékhelyiségeket, annál többet az építészetileg tanterem- vagy folyosó-kinézetű könyvtárat, a jól felszerelt, de zsúfolt szertárakat, a tanári, illetve igazgatói irodákat.

Az osztályterem a tanár által uralt tanulóhely. A tanulást szolgálják a mindenkor rögzített padosorok, amelyekben kettesével ülnek, hol kényelmesen, hol kényelmetlenül a tanulók (hiszen a padok mérete nem veszi figyelembe az egyéni antropológiai adottságokat), s valójában csak az ilyen pároknak van (egymással) valódi kommunikációra lehetőségük.

Az osztálytér valamennyi bútora, taneszköze, díszítő eleme uralja a tér tanuló korú lakóit (de ha szülők ülnek e padokban, akkor őket is), s ehhez hozzájárul a tér egészét egyedül felhasználni jogosult tanár szerepjátéka. Ő az, aki, úgy tűnik, e teret maga rendezte be (ámbar maga se több annak kellékénél), ő annak uralkodója.

A tanteremben néha a teljes, köznapi életterre jellemző – a tanteremben valójában diszfunkcionális – elemek is megjelennek: fülkét eltakaró függöny, mögötte mosdótállal; cserepes virágok; festménymásolat, tárló, amelyeknek a nevelésben lehet hasznuk, mások viszont csupán a polgári lét kellékei, mint például a tanári asztalt borító kendő, a rajta álló virágváza. S ilyesmi – már ha van – a könyvekkel megrakott (diákok számára némelykor elérhetetlen magasságban falra szerelt) könyvespolc is.

Az osztálytér funkciótól és intenciótól terhelt: útmutatásai, hasznos tanácsai, életmódbeli algoritmusai vannak. A tételrendezés a képek tanúsága szerint standardizálódott. E pedagógiailag értékelt tér elemei: téglalap alakú terem, előtérbe állított dobogó, tanári asztal és szék, tábla, fölötte a hatalom identifikáló jelei – címer, zászló, ideológusok (Marx, Engels, Lenin) és politikusok képei, nemzeti jelvények, kulturális értékek másolatai –, óra, velük szemben a csak frontálisan kezelhető, padokba ültetett, egymástól elkülönített tanulók tömege. Körben fehér falak, segédeszközök (nyomtatott vagy egyedi kivitelezésű tablók, táblák, térképek, fényképek, stb.) képi és nyelvi rendszabályaival. Itt minden hatni rendeltetett; nincs benne semmi egyéni, s minden ereje abban van, hogy a közösség normáit jeleníti meg.

Ami a kutatás során azonnal nyilvánvalóvá vált, az az, hogy a képileg bemutatott pedagógiai terek többségében tanulók vannak jelen, s körülöttük érzékelhető egy szimbólumokkal ellátott burok.

Az osztályon uralkodó szimbólumok

A hatvanas évek magyar tantermének, illetve iskolájának szimbólumai a tanulás értékelői s a nevelés-oktatás és a tanítás-elsajátítás fogalmainak és folyamatainak árnyalói. A szimbólumok által uralt tér funkciója közérthető: a világtól elszeparált, munkálkodásra alkalmassá tett, vezetővel rendelkező helyen minden a tudás növelését szolgálja.

Az évtized végével sűrűsödnek az illusztrációkon azok a jelek, amelyek nem a fogalmi tanuláshoz járulnak hozzá, hanem a képességfejlesztéshez. A munkaszervezési mód változása, a frontális oktatás kizárólagosságának megkérdőjelezése azonban nem jelenti azt, hogy a pedagógiai tér átalakítása mozgalommá válna.

Az oktatás-nevelés szintere, mivel intézményes, s mivel a kollektív szempontok alapján konstruált tudásátörökítésben különösen értékelt, a hatalom sajátos reprezentációjának szintere. Többszörösen is az. Az társadalmi szempontból, világgépi oldalról, szociológiai aspektusból, pszichológiailag és a nevelésügyben. A pedagógia helyei-terei-elemei szimbólumokként lépnek föl, s együttesük egységes mintázatba rendeződik. Ilyen mintázat például az az 1960-ból származó felvétel, amelyen a társadalmilag magasra értékelt esemény évfordulójára emlékeztetve, a látogató számára „olvashatóvá” téve megjelenik a Szabadság-szobor, a nemzeti címer eleme, zászlók, népművészeti tárgyak s tablóvá rendezett – bizonyító erejű – dokumentumok.

3. ábra. Kiállítás a Bartók Béla úti leányiskolában. Köznevelés, 1960, 9. 284.

A szakajtóban megjelenített tantermi tér sajátosságai

Az iskolai tér a '60-as évek neveléstudományi sajtójának képanyaga alapján az intézményes tudásátadás helyszíne. Egyszerre szolgálja a rendszerbe foglalt s kanonizált ismeretek megfelelőnek gondolt átszarmaztatását, végső soron az akkori világkép, az annak részét képező emberkép, műveltségkép stb. tételes reprezentációját, hozzájárul a hatalmi terekben elvárt mentalitás kialakításához, ugyanakkor – a nem csak az iskola intézményéhez kötődő egységei által – része a nem intézményes tudásátadásnak is. Benne nem csupán oktatás zajlik, hanem annál körvonalazhatatlanabb, foszlékonyabb, a mentalitáshoz kapcsolható eljárások is, így például a test, a tér, az idő, a nyelv, a képi szimbólumok stb. használata is.

4. ábra. Olvasmányaink képeken: Béke. A tanító, 1968, 2. 12.

Ebben a kollektívum képviselőjére és pedagógiai használatra kialakított térben, ahol elsődleges az osztálytér, majd azt követik az egyéb iskolai terek (közlekedők, szaktantermek, könyvtárak, szertárak, munkatermek), a kanonizált kortársi képzetek és a korábbi világképek együttese, keveredése található meg. Sajátossága, hogy alakzatokba rendezettek az ember mindennapi életéhez ajánlott, intézményesen képviselt értékek, vagy ezen értékek szimbólumai – például a tudást leginkább felajánló helyszín, az iskola köré, illetve a tanár vagy a tanár által tanított-vezetett tanítvány köré. Ezek mindegyikének sajátossága, hogy egyfajta magasra értékelt műveltséget, ismeretet, iskolázottságot, képzettséget hivatkoznak.

Az önmaguk által vagy jelképek révén jelen levő dolgok az intézményekben képviselt, közösségi gondolkodást jelzik, s az individuum közösségbe történő bevezetődsének mintegy jelzői.

E térség legfőbb ismérve a tanár központi szerepét hangsúlyozó elrendezettség, amelyben a tájékozódást tárgyiaság és képiség – azaz ikonográfiai harmonizáció segíti. Emellett az elit oktatási igényét képviselő tudásátadási algoritmusok szolgálják a szocializációt. E tér sok szempontból strukturált, s ennyiben matematizált is. Másrészt írás-olvasási módok is hozzájárulnak a tér topográfiájának megteremtéséhez és természetesen e topográfia olvasásához és helyes értelmezéséhez. A felnőttek, a képzők saját maguk értékeiről vallott elképzelései ugyancsak tetten érhetők e korszakokként különbözőképpen kanonizált helyszíneken. A kontroll alatt tartott, a praxissal hitelesített térhasználat a közösség által értékelt kompetenciákat eredményez, s más kompetenciák értékére is rávilágít.

Az, hogy az iskolai tér egyszerre képes intézményesen képviselt és intézményen kívüli ismeretek megjelenítésre, annak hasznára utalva az iskola intézményének létokaként is szolgál. Az iskolai oktatásban fontosnak állított különböző tudások kialakításához járul hozzá, illetve a társadalom igényeit is közvetítheti az oktatás számára.

A gyermek képe

A gyermeknevelés célja: egy utópikus erkölcs

A magyar szocializmus, miként a szocializmus valamennyi nemzeti változata, a tudományos haladásra épített társadalomra hivatkozó, kollektív munkálkodást feltételező politikai utópiák egyike (Baumann, 1976). A tudományos-technikai fejlődésre – a történetiség meghatározott irányára – apelláló szocialista antropológia alapkérdése az ember erkölcsi változásában való töretlen hit.

Ideológia és erkölcs forrt össze ebben a világalomra törő ábrándképben, amely egyszerre utal a tudományra, a történetiségre, az azok eredményeként kiformalódó (önmagát meghaladni képes) erkölcsiségre. Legitimációját és terjeszkedését egyik oldalról társadalmi osztályszempontokkal végzi el, másrészt pedig a katonasággal biztosítja. E nézet szerint a szocialista ember erkölcsé hozzájárul a világ előrehaladásához, ezért a szocialista erkölcs nevelés útján történő kialakítása az iskolaügy feladata.

S ha a rendszer önmagát ideológiailag és erkölcsileg legitimálta, érthető, ha ennek az ideológiának és erkölcsiségnek a nemzedékek közti átszármasztását hatékonyan igyekszik szabályozni.

A szocializmus leghosszabb hazai időszaka, a 'kádárizmusként' ismert magyar változata is bár szakaszolható, alapja mindvégig a „haladás, az erkölcsi tisztaság, a szocialista haza szeretete” (Kádár, 1974, 49.), és normái közé tartozik a munka, a munkás, a közösség, a haladás és a haza iránt érzett szenvedély s a proletár nemzetköziség vállalása – miként ezekre Kádár János (1985, 204.) maga is hivatkozott: „a munka megbecsülése és a dolgozó emberek tisztelete, a közösségi magatartás és felelősségvállalás, a köztulajdon védelme és a takarékos gazdálkodás, az önként vállalt fegyelem, az új iránti fogékonyság

és a kezdeményezőkézség, a szocialista haza szeretete, más népek megbecsülése, a proletár internacionalizmus.”

A közösség és a világnézeti nevelés: a mozgalmi emberré válás útja

A gyermek nevelésére a munkásosztályt képviselni képes közösség vállalkozik. Tapasztalható, amint a család mellett egyre növekvő szerephez jut az iskola és az iskolán belüli mozgalmat képviselő kisdobos- és úttörőszervezet. A társadalmat képviselni kész, közösségi célokra összpontosító nevelés színterei az 1960-as években a családi közege jellemző módon kezdenek átkonstruálódni. Az inkább az oktatásra összpontosító iskolán belül tevékenykedő, mégis leginkább az iskola mellé rendelt, s a nevelést célul kitűző úttörőszervezet az életkori sajátosságokra ügyelve, a nem iskolai gyermeki tevékenységre figyelve szervezi közösségi programjait. Ugyanakkor az iskola és az úttörőszervezet egyként azt a feladatot hangsúlyozza, amelynek megvalósulása esetén a gyermek a szocialista-kommunista társadalom hasznos felnőttjévé válik.

A gyermeki programok feladata a felnőtt létre kondicionálás, miként olvasható az *Úttörővezető*ben:

„A gyermekek kommunista nevelését nagy gonddal felelősséggel végzi az iskola, a család, az úttörőszervezet, - az egész társadalom. A cél azonos: felkészíteni a gyermekeket ifjú és felnőtt korukra, társadalmi életükre, a szocializmus, a kommunizmus építésére. Az úttörőszervezeteknek megtisztelő feladat jut ebből a munkából: a gyermekek életkori sajátosságának megfelelően tartalmas programmal átszöni életüket, saját szervezetükké tenni a csapatot, rajt, örsöt, ezzel mintegy kiegészíteni, teljessé tenni az iskola nevelő hatását.” (Rakó, 1964, 8.)

Egy fénykép: a szovjet minta

5. ábra. Biológia óra az egyik szupinói iskolában. Fénykép készítője ismeretlen. Köznevelés, 1959.

Stupinó, a mai Oroszországban elhelyezkedő kisváros, a moszkvai régióhoz tartozik.

A propagandafotó funkciója, hogy a hivatalos értékrendet közvetítse. A kép bemutatja, hogy a Szovjetunió egyik kicsiny városának iskolájában milyen rendes keretek között zajlik az iskolai élet. A tanítónő az otthonias, családi jellegű osztályteremben éppen felelteti a kisdiaklányt, teszi a kötelességét, azt, amit elvár tőle a társadalom.

A szaktanteremben rengeteg növényt helyeztek el, a szekrényen, az ablakok előtt, és a falra. Jellegzetesen polgárlakásokban nevelt, egzotikus növények ezek. A tanterem, az iskola mintha az otthon funkcióját töltené be.

Egy fénykép 1973-ból

6. ábra. Általános iskolai rajzóra. Hemző Károly felvétele. Köznevelés, 1973. május 18. 3.

Az osztálytermi munkát ábrázoló sajtófotó nem a mellette található közlemény illusztrációja. A tantervmódosítást elrendelő útmutatást, azaz a tananyagcsökkentést, a pedagógiai-metodikai korszerűsítés szükségességét, a szervezeti feltételek fejlesztését tartalmazó 1973/74. tanévben életbe lépő rendelkezést értelmező cikkben többször előfordul a készségfejlesztés szorgalmazása. Az iskola e funkciójához illeszkedik az esztétikai nevelés, amely egyidejűleg több tantárgy feladata, de különösen a művészeti jellegű tantárgyaké.

A kép helyszínének tanterme modern: az ablakok, a csóvázás, két személyes padok, a hozzájuk tartozó támlás lócák alapján szinte meghatározható az iskolaépület, illetve a terem berendezésének időpontja is. A helység végében, a falnál gyermek számára használható, elérhető és széles rakfelületű polcok magasodnak, rajtuk néhány könyv, társasjátékdoboz, gyermekjáték, abakusz. A zárható szekrény tetején kerámia virágváza áll, benne vágott virág, a falon két tányér. Az ablak alatt elhelyezett radiátor előtt felkopaszodott dísznövény. A szinte a teljes falat képező billenő ablakokon semmi sem akadályozza a fény szabad beáramlását.

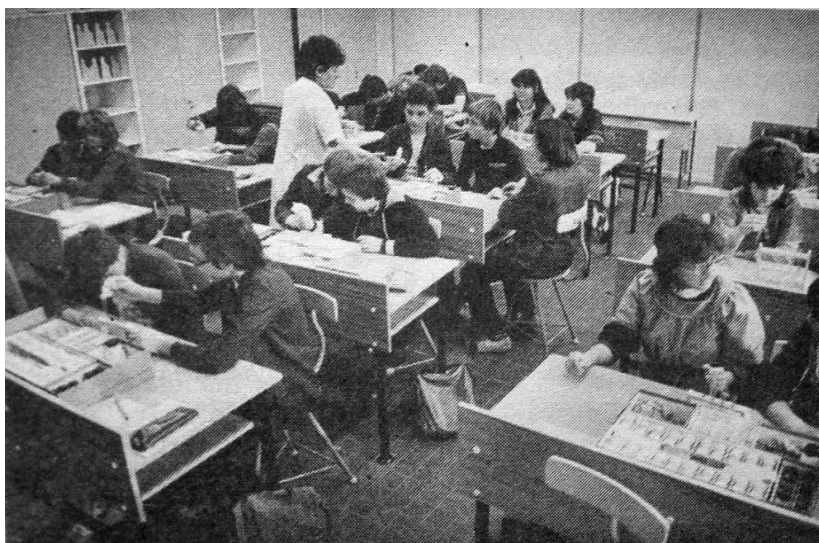
A kétszemélyes, enyhén dőlt felületű asztalkák nem látszanak megfelelően nagyoknak a rajzóra festéshez, a köztük lévő ülőhelyek sem biztosítanak elég mozgásteret a munkálkodáshoz. Éppen csak elférnek a rajzlapok, a gombfestékdobozok és az ecsetek mosásához használt folyadékot tartalmazó tégelyek, üvegek.

A gyermekek ülve dolgoznak, fölállni sem nem célszerű, sem nem lehet. Köpeny védi ruházatukat. Nyakukban nyakkendő. Alkotnak: azonban a kép nem ennek eredményét, hanem a folyamatot rögzíti. Az osztály előtt, a fölemelt rajztáblán mutatja be a tanítónő a mintát, amelynek művészi utánzása az elvárt feladat.

Egy fénykép 1983-ból

A szakfolyóiratok ismételten hírt adnak az újonnan épített vagy átalakított iskolákról. Ilyenkor az épületet kívülről ugyanúgy bemutatják: a Maglódi úti tizenkét tantermes intézmény csupa üveg falai magukba foglalnak egy napközis termet, könyvtárat, természettudományos előadót, s két gyakorlati foglalkozáshoz tervezett termet. Igaz, az iskola átadásakor, a demográfiai hullám révén megjelenő húsz tanulócsoporthoz számukra e sokféle funkcióteret mindegyikét oktatásra kell felhasználni.

A természettudományi előadó világos, kerámiaburkolatú padlózatú terem. A terem laboratórium-szerűen steril: kutatói munkálkodást feltételez. A helységben három padsort helyeztek el a tanulók részére, többnyire kettesével. A munkafelület rendesen kialakított és terjedelmes. A tanár a frontális oktatáshoz illő teret némileg átszervezte. A tanulópárok egymástól függetlenül dolgoznak, a tanár felügyelete mellett.

7. ábra. Maglódi úti iskola természettudományi előadója. Köznevelés, 1983. november 18. 5.

A szimbólumok közötti állandó tényező: a gyermek

A szocialista-kommunista világnézet és filozófiát követő nevelésügy valamennyi szegmensében, így az iskoláztatás tereiben is szimbólumok képviselték az állampárt felügyelete alatt működő oktatásügyet. Az eszmét képviselő, nemzetközileg egyezményes, s a pedagógikum helyszíneit változatos módon uraló szimbólumok – a vörös zászló, a szabályos ötágú vörös csillag, az egymáson keresztbe helyezett sarló és kalapács, a felemelt ököl – mellett, hozzájuk hasonlóan szimbólum a gyermek is. A gyermek képe változatos szimbólumképzéshez nyújt alapokat: e szimbólumok egyszerű vagy összetett módon ugyancsak az univerzális szocialista eszmeiség megnyilatkozására adnak módot; a kommunista jövőre, a tudományos tudásra, a szociális kötelességekre, a sokféle módon megjelenített közösségi élet ábrázolásával az individuum közösség alá rendeltségére, a társadalom életében alapvető munkásosztály munkájára hivatkozás által a kollektív cselekvés értékeire történik általa utalás. A gyermeket bemutató kép ellentételezésre is alkalmas: a múlttal, a megállapodottal, a reménytelenséggel szemben pozitív tartalmat képvisel, egyúttal a közösség feladatát, célját és vágyát is kifejezi.

A gyermek képe ugyanakkor szinte bármire fölhasználható. A hatvanas években éppúgy szerepel a termelőmunka és az iskola kapcsolatát érzékeltető fényképeken, mint a hatvanas-hetvenes évek fordulójának „bukásmentes iskola” kampányának felvételein, az oktatási kísérletekben, az iskolakísérletekben, a fakultációs programokon, a tantervi reformokat bemutató riportokban – azaz a gyermekek (a tanárokkal és az iskola intézményével együtt) éppen az állandóságot képviselik a politikailag-oktatáspolitikailag gyorsan változó pedagógikumban.

Összegzés

A vizsgált korszak gyermekképe – mind a szöveges források, mind a képek tanúsága szerint – nem választható el az időszak világgképének megfelelően emberképtől: gyermek és felnőtt antagonisztikusnak látszó összehasonlítása mentén történik a narráció. (Másfajta összehasonlításra is alkalmas a gyermek: múlt és jelen, jelen és jövő is munióhoz jut a gyermekképek jóvoltából.) A gyermekkép (és a gyermekkortörténet) különösen összeforrottnak tűnik az iskolai képviselő révén az emberkép részét képviselő nőképpel, és ugyan távolabbi, de még mindig szoros kapcsolatot mutat a családdal, a mentalitástörténettel.

Közös norma jellemzi a képeken megjelenő személyeket. Ugyancsak közös normát képviselnek a szimbolikus értékű tárgyak is.

Önmagában jelentésszerű, hogy a felvételek tanúsága szerint a gyermek elsődleges iskolai tere: a közösséget magába foglaló tanterem. E tanterem az 1960-as évek végétől a filozófiára és pedagógiára egyszerre figyelő magyar iskolaépítésszek jóvoltából kezd átalakulni: a tanulás munkahelye az oktatás és nevelés otthonává, s utóbb inkább a tanulást megtanító helyszínné alakul.

Amennyiben a legfőbb iskolai teret, az osztálytermet reprezentáció terének tekintjük, s az ilyesféle használat nem állt távol a szocialista eszmét tartalmilag-formailag számos helyen képviselő nevelésügyi szándéktól, akkor annak komplex szimbolizációját is le kell írni: abban a terem alakja, megvilágítása, a tanulók és oktatók munkálkodásához szükséges iskolabútorok, a világgkép hangsúlyos elemeit (internacionalizmus, tanulás, tudás, jövőkép, munka, művészet, nemzeti hagyományok stb.) képviselő, a szimbolizmust direkt módon vállaló tárgyak, megjelenítések együttest képeznek a saját antropológiai határaikban sokféle módon jelzett felnőttekkel s tanulókkal. A társadalom értékhierarchiáját képviselő, szimbolikáját tekintve rendkívül redundáns tér a tanulási viselkedést határozza meg, s az ennek alárendelt nevelését.

Képeken történő ábrázolása a gyermeket a szocialista világgképi szimbólumok közé emeli, mégpedig annak összetett alakzatai közé. Az egyszerű szimbólumokhoz (vörös csillag, zászló, sarló és kalapács, fölemelt ököl, Internacionálé stb.) képest komplex, de még jól azonosítható tartalmak megjelenítője, amelyhez az alapot biológikuma (gondozásra szoruló teste-lelke-elméje, kedvessége stb.) és elvárt közösségi szerepe, társadalmi rendeltetése (a gyermek mint megváltó; a jövő letéteményese; a társadalmi eszmény megvalósítója) szolgáltatja. Ugyanakkor, mivel e szocialista-kommunista utalások kifejtésére nem csupán a gyermek és képe az alkalmas, a szimbólumok polivanelenciája hozzájárul ahhoz, hogy a gyermek és a felnőtt közt éles különbségek ne legyenek. Éppen ezért nem lehetetlen, hogy e szimbólumképzési gyakorlat tovább erősítette a gyermekkor és a felnőttkor közötti éles határ eltűnésének folyamatát (Sáska, 2004).

Irodalom

- Aczél György (1988): Makarenkó időszerűsége. *Köznevelés*, 17. 3–7.
- Az 1960–1980-as években...* (2009) Poszter. IX. Országos Neveléstudományi Konferencia, Pannon Egyetem, Veszprém, 2009. november 19–21.
- Báthory Zoltán és Falus Iván (1997, szerk.): *Pedagógiai lexikon*. Keraban Kiadó, Budapest.
- Baumann, Z. (1976): *Socialism: The Active Utopia*. Holmes and Meier, New York.
- Géczy János – Darvai Tibor (2009): *Gyermekkép a pszichológiai és pedagógiai szakajtóban az 1960–1980-as években*. Poszter IX. Országos Neveléstudományi Konferencia, Pannon Egyetem, Veszprém, november 19–21.
- Géczy János (2006a): A pedagógiai szakajtó. 1956. *Educatio*, 4. 511–538.
- Géczy János (2006b): A szocialista gyermekfelfogás s a túlkorosok és a felnőttek oktatásának ikonográfiai megjelenítése. 1956–1964. *Köznevelés. Magyar Pedagógia*, 2006, 2. 147–168.
- Géczy János (2008): Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya. In Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Gondolat Kiadó, Budapest. 180–193.
- Gurevics, A. (2003): *Az individuum a középkorban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Hercz Mária – Sántha Attila (2009): Pedagógiai terek iskolai implementációja. *Iskolakultúra*, 9. 78–94.
- Jelich, F.-J. – Kemnitz, H. (2003, szerk.): *Die pädagogische Gestaltung des Raumes*. Verlag Klinkhardt, Bad Heilbrunn.
- Kádár János (1974): *Válogatott beszédek és cikkek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kádár János (1985): *A békéért, népünk boldogulásáért. Beszédek, cikkek 1981–1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kemnitz, H. (2001): „Pädagogische” Architektur? *Die Deutsche Schule*, 1. 46–57. In Pedagógiai architektúra – A pedagógiai terek kialakításának lehetőségei két iskola példája alapján. *Magyar Pedagógia*, 1. 119–128.
- Kéri Katalin (2003): Gyermekkép Magyarországon az 1950-es évek első felében. In Pukánszky Béla (szerk.): *Két évszázad gyermekei*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 229–245.
- Kis-Molnár Csaba – Erdei Helga (2003): Gyermekkép a magyar sajtóban 1950 után. In Pukánszky Béla (szerk.) *Két évszázad gyermekei*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 246–286.
- Nagy Sándor (1978, szerk.) *Pedagógiai lexikon*. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pozsgay Imre (1981): Jó iskolát teremteni a hazának, a szocialista Magyarországnak! *Köznevelés*, 27. 3–4.
- Pukánszky Béla (2000, szerk.): *A gyermek évszázada*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2001): *A gyermekkor története*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2003, szerk.): *Két évszázad gyermekei*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Rakó József (1964): Az úttörőszervezet helye a gyermekek nevelésében. *Úttörővezető*, 10. 8–10.
- Sanda István Dániel (2008): A reformpedagógiai irányzatok iskolaépítészeti törekvései. *Iskolakultúra*, 9–10. 129–144.
- Sáska Géza (2004): Az alternatív pedagógia poszt szocialista győzelme. *Beszélő*, 12.
- Szabolcs Éva (1999): *Tartalomelemzés a gyermekortörténet kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1867–1890*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.